

Τα μάτια του

Johann Sebastian Bach

Richard H. C. Zegers
Arch Ophthalmol 2005; 123:1427-1430

Ελεύθερη απόδοση στα ελληνικά: ΦΩΤΗΣ ΒΛΑΣΤΟΣ
Πνευμονολόγος, Επιμελητής Α', ΚΑΑ-ΝΘΑΑ

Ο Johann Sebastian Bach (1685-1750) αν και θεωρείται ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους της δυτικής μουσικής, παραμένει εν πολλοίς ένα αίνιγμα. Ένα μέρος από τις συνθέσεις του χάθηκε και η ιδιωτική του ζωή εμφανίζει πολλά κενά, καθώς δεν ευτύχησε να έχει σύγχρονους βιογράφους του. Σε αντίθεση με τον Wolfgang Amadeus Mozart, για παράδειγμα, που διατηρούσε μια έντονη και άφθονη επιστολογραφία με τα μέλη της οικογένειάς του, ελάχιστες επιστολές του Bach έχουν διασωθεί. Δύο βιογραφίες γράφτηκαν από ανθρώπους που τον γνώρισαν ή που μίλησαν με κάποιους που τον είχαν γνωρίσει^{1,2}.

Οι βιογραφίες αυτές είναι η Nekrolog auf Johann Sebastian Bach (1754), γραμμένη από το μεγαλύτερο γιο του Carl Philipp Emanuel, σε συνεργασία με τον μαθητή του Friedrich Agricola¹ και η Ueber Johann Sebastian Bachs Leben, Kunst und Kunstwerke (1802), του Johann Nikolaus Forkel². Οι συγγραφείς της Νεκρολογίας δε γνώριζαν από πρώτο χέρι λεπτομέρειες από τα τελευταία χρόνια του συνθέτη, καθώς δε ζούσαν κοντά του. Αμφότεροι δούλευαν από το 1747 στο Πότσδαμ σαν μουσικοί. Ο Forkel βασίστηκε κατά πολύ στη Νεκρολογία αλλά επίσης συζήτησε με ανθρώπους που γνώριζαν τον Bach, όπως το γιο του Carl Philipp Emanuel και τον Wilhelm Friedemann. Όλες οι μετέπειτα βιογραφίες του Bach βασίστηκαν σ' αυτά τα δύο βιβλία. Επιπλέον, μόνο ένα πορτραίτο του είναι αναμφίβολα αυθεντικό. Αυτό που παραγγέλθηκε από τον ίδιο και φιλοτεχνήθηκε από τον Elias Gottlob Haussmann (1695-1774), χρονολογείται από τα 1746 και δείχνει το συνθέτη να κρατά το σήμα κατατεθέν του: έναν τριπλό κανόνα για 6 φωνές (BWV 1076) σαν απόδειξη των ιδιαίτερα αναπτυγμένων συνθετικών ικανοτήτων

Εικόνα 1. Εργαστηριακό αντίγραφο του αυθεντικού πίνακα του Bach στις Ηνωμένες Πολιτείες, επίσης του Haussmann, υπογεγραμμένο στα 1748.

του. Η δεύτερη σύζυγος του Bach, η Anna Magdalena, θεωρούσε αυτό το πορτραίτο πολύ κοντά στην αληθινή φυσιογνωμία του μεγάλου μουσουργού. Δυστυχώς, όταν το πορτραίτο αυτό επιχειρήθηκε να συντηρηθεί στα 1913, αλλοιώθηκαν οι λεπτομέρειές του³. Στα 1950, ανακαλύφθηκε ένα εργαστηριακό αντίγραφο του αυθεντικού πίνακα στις Ηνωμένες Πολιτείες, επίσης του Haussmann, υπογεγραμμένο στα 1748 (εικόνα 1). Αυτό το αντίγραφο δίνει μια γενική ιδέα για την εξωτερική εμφάνιση του Bach. Κάποιες πηγές αμφίβολης αξιοπιστίας είναι ενδιαφέρουσες, αλλά όχι επιβεβαιωμένες. Για παράδειγμα, ένας σκελετός που θεωρήθηκε του Bach ανακαλύφθηκε στα 1894 και εξετάστηκε από τον Wilhelm His, καθηγητή της Ανατομίας στο πανεπιστήμιο του Leipzig και πατέρα του Wilhelm His Jr που ανακάλυψε το κοιλιοκοιλιακό δεμάτιο της καρδιάς που φέρει το όνομά του⁵. Ένα άλλο παράδειγμα είναι ένα ζευγάρι γυα-

λιά για ανάγνωση που υποτίθεται ότι ανήκαν στον Bach, αν και αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί⁶. Το κείμενο αυτό σχολιάζει τα οφθαλμολογικά προβλήματα του συνθέτη, από τη σκοπιά της σύγχρονης οφθαλμολογίας.

Ο νεαρός Bach

Το μοναδικό πρόβλημα υγείας του Bach φαίνεται ότι αφορούσε στην όρασή του. Είχε «από φυσικού του κακή όραση» (Sein von Natur blödes Gesicht) και αυτό «επιδεινώθηκε περαιτέρω από τη συνεχή μελέτη, ενίοτε και καθ' όλη τη νύχτα, ιδιαίτερα όταν ήταν νέος»¹. Η μυωπία θεωρήθηκε υπεύθυνη από πολλούς συγγραφείς με βάση την όψη του συνθέτη στο πορτραίτο του Haussmann, που δείχνει τις κατακόρυφες ρυτίδες να διατρέχουν τη βάση της μύτης του καθώς επίσης και τις εστενωμένες οφθαλμικές κόγχες, αποτέλεσμα της μυωπίας⁷. Η λέξη μυωπία προέρχεται από την ελληνική γλώσσα και σημαίνει «συνθλίβω». Ωστόσο, και άλλες διαθλαστικές ανωμαλίες όπως η υπερμετρωπία και ο αστιγματισμός μπορούν να προκαλέσουν σμίκρυνση των οφθαλμικών κογχών. Γενικά, η μυωπία προτιμάται από την υπερμετρωπία, εφόσον οι μύωπες έχουν ικανοποιητική εγγύς όραση. Για έναν μουσικό που δεν έχει ακόμη ωριμάσει και σπουδάζει ακόμη την τέχνη του με συνεχή μελέτη και συγγραφή, η εγγύς όραση είναι απαραίτητη. Ο Bach ήταν πιθανότατα μύωψ. Η υπερμετρωπία ή ο αστιγματισμός θα ταίριαζαν πολύ λιγότερο στις καθημερινές του δραστηριότητες. Επιπλέον, ο Bach κινδύνευε από τη μυωπία, αφού ήταν από τους καλύτερους μαθητές στο σχολείο του όπου «πήδηξε» μια τάξη, δούλευε πολύ εκ του σύνεγγυς και διάβαζε ασταμάτητα⁸. Η μυωπία του Bach θα ήταν μάλλον μέτριου βαθμού. Με ένα διαθλαστικό σφάλμα της τάξης των -2D, το απώτατο σημείο του θα ήταν 50 εκατοστόμετρα. Ένα μεγαλύτερο ⇨

⇒ διαθλαστικό σφάλμα, της τάξης για παράδειγμα των -5D θα του προκαλούσε προβλήματα στο παίξιμο του αγαπημένου του εκκλησιαστικού οργάνου.

Χρησιμοποιούσε και τα δύο πόδια του για τα pedal του εκκλησιαστικού οργάνου, πράγμα που απαιτεί από το μουσικό να απομακρυνθεί από την παρτιτούρα του καθώς κάθεται για να απελευθερώσει τα πόδια του. Το σκύψιμο για να διαβάσει τις νότες στο εκκλησιαστικό όργανο ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιεί και τα δύο χέρια του, απαιτεί από το μουσικό να διατηρεί τουλάχιστον ένα πόδι στο έδαφος ώστε να διατηρήσει την ισορροπία του. Όσο μεγαλύτερο είναι το διαθλαστικό πρόβλημα, τόσο επιδεινώνεται αυτό το πρόβλημα. Η αναγνώριση προσώπων στο δρόμο θα ήταν επίσης ένα πρόβλημα για ένα μετρίως μύωπα στην εποχή πριν από τη διόρθωση της όρασης μέσω φακών. Η χρήση φακών θα μπορούσε να διορθώσει αυτό το πρόβλημα, αλλά αυτή η χρήση περιοριζόταν στην ανάγνωση και δε γενικεύτηκε παρά έναν αιώνα μετά το θάνατο του Bach⁹. Οι βιογραφίες του δεν αναφέρονται στη χρήση φακών. Η αμβλυωπία είναι μια άλλη θεωρητική πιθανότητα, αλλά δεν υπάρχουν σχετικά στοιχεία. Η αμφοτερόπλευρη αμβλυωπία λόγω σοβαρής υπερμετρωπίας ή αστιγματισμού θα είχε επίσης αδυνατίσει σημαντικά την εγγύς όραση του συνθέτη. Η αμφοτερόπλευρη αμβλυωπία λόγω μυωπίας είναι εξαιρετικά σπάνια, αλλά θα μπορούσε να διατηρηθεί ένας βαθμός εγγύς οράσεως.

Ο Bach στα γηρατιά του

Φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές ο Bach είχε καλή υγεία, εκτός από τον τελευταίο χρόνο της ζωής του. Αν αναλογισθούμε το μεγάλο όγκο της μουσικής που συνέθεσε, τη σχεδόν συνεχή πρόσκληση για συναυλίες, τη φροντίδα των 20 παιδιών που απέκτησε με τις 2 συζύγους του, την εργασία του με τους πολλούς μαθητές του που ζούσαν στο σπίτι του και την ακμαία εμφάνισή του στο πορτραίτο του Haussmann, στα 61 του χρόνια, είναι μάλλον απίθανο να έπασχε από κάποια σοβαρή, χρόνια πάθηση. Επιπλέον, οι βιογραφίες αναφέρονται καθαρά στη δύναμη και την ικμάδα του συνθέτη: seinen übrigen noch sehr muntern Seelen—und Leibeskräften (η ακμαία ψυχή του-η σωματική του αλκή)¹. Η μοναδική γνωστή περίοδος προβλημάτων υγείας ήταν μεταξύ 1730 και 1740, όταν ο Bach ακύρωσε ένα ταξίδι του στο Halle της Γερμανίας για να συναντήσει τον George Frederic Handel, σύγχρονό του συνθέτη που γεννήθηκε επίσης στα 1685¹. Τίποτε

δεν είναι γνωστό σχετικά με τη φύση και τη διάρκεια αυτής της ασθένειας.

Πρόσθετες πληροφορίες σχετικά με την εμφάνιση του Bach δίνονται από το πορτραίτο του Haussmann που δείχνει ότι ο συνθέτης ήταν παχύσαρκος. Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό του είναι τα εστενωμένα βλέφαρά του. Μια κοντινότερη ματιά δίνει την εντύπωση δερματοχάλασης. Η κατάσταση αυτή δεν έχει σοβαρές κλινικές επιπτώσεις εκτός από το ότι ενίοτε περιορίζει το ανώτερο μέρος του οπτικού πεδίου. Σύμφωνα με τις βιογραφίες των συγχρόνων του, η όραση του συνθέτη επιδεινώθηκε καθώς γερνούσε. Υπάρχουν πολλές πιθανές ερμηνείες γι' αυτό, αλλά ο καταρράκτης φαίνεται η λογικότερη. Δεν υπάρχουν στοιχεία για να υιοθετήσουμε ή να απορρίψουμε άλλες διαγνώσεις, όπως το γλαύκωμα ή η γεροντική ωχροπάθεια. Φαίνεται απίθανο ότι η όρασή του επιδεινώθηκε λόγω κακοήθους μυωπίας, εφόσον η μυωπία του ήταν ήπια.

Εικόνα 2. Οι ασθενείς στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα χειρουργούνταν καθιστοί, ενώ ένας βοηθός τους ακινητοποιούσε.

Οι εγχειρήσεις

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου χρόνου της ζωής του, η όραση του Bach αδυνάτισε τόσο, ώστε αποφάσισε μετά και από παρότρυνση των φίλων του, να χειρουργηθεί. Έγιναν δύο εγχειρήσεις στα 1750 από τον περιοδεύοντα Άγγλο οφθαλμίατρο "Chevalier" John Taylor που έτυχε να βρίσκεται στο Leipzig. Ο Taylor είχε σπουδάσει χειρουργική στην Αγγλία και είχε παρακολουθήσει διαλέξεις του φημισμένου Hermann Boerhaave στην Ολλανδία. Έμαθε την τέχνη της «εξαγωγής του καταρράκτη» (couching) από τον Jean Louis Petit στη Γαλλία¹⁰. Μετά την εκπαίδευσή του, ο Taylor άρχισε να εργάζεται στην Ελβετία, όπου τύφλωσε εκατοντάδες ασθενών, όπως ο ίδιος εξομολογήθηκε. Κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, ξόδεψε τον περισσότερο χρόνο του ταξιδεύοντας με μια άμαξα, ζωγραφισμένης πανταχόθεν με μάτια, που έφερε την επιγραφή qui dat videre dat vivere (όποιος

προσφέρει όραση, προσφέρει ζωή). Τα ταξίδια του τον έφεραν σχεδόν παντού στην Ευρώπη και πέρα απ' αυτή, στη Ρωσία και στην Περσία, όπου ακόμη και βασιλείς και αυτοκράτορες εγγράφηκαν στον κατάλογο των ασθενών του. Έπεσε θύμα ληστείας περισσότερο από μια φορά. Ο Taylor γνώριζε αρκετή οφθαλμολογία και άφησε αρκετά επιστημονικά άρθρα σε πολλές γλώσσες. Περιέγραψε πρώτος τον κερατόκωνο, τον οποίον επίσης σχεδίασε ικανοποιητικά. Στη χειρουργική προσέγγιση του στραβισμού, μέσω διατομής ενός οφθαλμικού μυ, ήταν πολύ μπροστά από την εποχή του. Αυτό καθιστούσε τον Taylor ένα σπάνιο συνδυασμό σοβαρού επιστήμονα και κοινού τσαρλιτάνου. Οι ασθενείς στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα χειρουργούνταν καθιστοί, ενώ ένας βοηθός τους ακινητοποιούσε (εικόνα 2). Τα μόνα αναισθητικά ήταν το αλκοόλ και τα οπιοειδή.

Ο Taylor χρησιμοποιούσε μια σπάτουλα με την οποία πίεζε το άνω βλέφαρο πάνω στον οφθαλμικό βολβό, μια γνωστή τεχνική της εποχής¹². Πιέζοντας τους εν τω βάθει ιστούς των άνω οφθαλμικών τεταρτημορίων με τη σπάτουλα πετύχαινε κάποιου βαθμού αναισθησία. Κατέστρεφε βέβαια κάποιους νευρικούς κλάδους, κυρίως των νευρικών ινών που σχετίζονται με την αισθητική νεύρωση του κερατοειδούς και της ίριδας. Ένα πλεονέκτημα αυτής της μεθόδου ήταν η ακινητοποίηση του βολβού. Επειδή ο Taylor ήταν δεξιόχειρας, προτιμούσε να χειρουργεί τον αριστερό οφθαλμό του καθήμενου ασθενή, ακόμη και αν ήταν ο υγιής! Ακόμη και γιατροί της εποχής, όπως ο Eschenbach, που έγραψε ένα ολόκληρο βιβλίο σχετικά με τον Taylor και τις εγχειρήσεις του, κατέκριναν αυτή την εγχειρητική προσέγγιση¹³. Ο Taylor συνήθιζε να καλύπτει τις πληγές που δημιουργούσε με έναν επίδεσμο που επίσης κατακρίθηκε γιατί αύξανε τον κίνδυνο των λοιμώξεων. Οι ασθενείς έπρεπε να αφαιρέσουν τον επίδεσμο μόνο 5 έως 6 μέρες μετά, όταν ο Taylor είχε ήδη μετακινηθεί σε μια άλλη πόλη για να βρει νέα θύματα. Συχνά χρέωνε τεράστια ποσά γι' αυτές τις επεμβάσεις, ανάλογα με την περιουσία του ασθενούς. Εάν δεν μπορούσαν να πληρώσουν σε μετρητά, δεχόταν επίσης τιμηλή όπως χρυσά ρολόγια.

Η πρώτη επέμβαση στον Bach έλαβε χώρα μεταξύ 28 και 31 Μαρτίου του 1750 και η δεύτερη έγινε μεταξύ 5 και 7 Απριλίου¹⁴. Πιθανότατα, εκτέλεσε επεμβάσεις τύπου couching, τις οποίες χρειάστηκε 9 σελίδες στο βιβλίο του Cataract and Glaucoma (1736) για να περιγράψει¹⁰. Σύμφωνα μ' αυτή την τεχνική, γίνεται μια τομή λίγο με-

γαλύτερη από 4 χιλιοστά περίπου 3.5 χιλιοστά πίσω από τα όρια του οφθαλμικού βολβού. Με μια ειδική βελόνη, άνοιξε η οπίσθια μεμβράνη και ακολουθούσε μια κίνηση προς τα εμπρός και κάτω ούτως ώστε ο θολωμένος φακός να μετακινείται προς τα κάτω μέσα στο υαλοειδές υγρό. Στη διατριβή του Johann Philipp Schnitzlein που χρονολογείται από το 1750, αυτή η τεχνική χειρουργικής του καταρράκτη εικονογραφείται με καλλιτεχνική διάθεση. Περίπου μία εβδομάδα μετά από την πρώτη επέμβαση, ο Bach χειρουργήθηκε εκ νέου λόγω επανεμφάνισης του καταρράκτη (wieder aufgetreteten Stahrs)¹³.

Είναι πιθανό ότι το couching ακολουθήθηκε από μια εμπρόσθια μετακίνηση του φακού, κλείσιμο της γωνίας και γλαύκωμα. Δε θα μάθουμε ποτέ τι ακριβώς συνέβη μεταξύ των δύο επεμβάσεων, αλλά η γενική προσέγγιση του Taylor περιλάμβανε αφαιμάξεις, καθαρτικά και κοιλύρια αίματος από νεκρά περιστερία, σκόνη ζάχαρης ή άλατος¹³. Επίσης, εκτελούσε περιβοήθικες τομές, που στη συνέχεια καλύπτονταν με επιδέσμους που περιείχαν φουρνιστό μήλο ή κυδώνι. Σε περιπτώσεις σοβαρής φλεγμονής, χορηγούσε μεγάλες δόσεις υδραργύρου.

Όλα αυτά συνέβαιναν στην εποχή πριν από την αντισηψία. Πολλές επώδυνες ή καταστροφικές για την όραση επιπλοκές πρέπει να έχουν προκληθεί από αυτές τις ενδοφθάλμιες επεμβάσεις: θηλήτις ή ενδοφθάλμιος, δευτερογενές γλαύκωμα, αιμορραγία, αποκόλληση αμφιβληστροειδούς. Δε θα μάθουμε ποτέ εάν ο Taylor χειρουργήσε το ένα ή και τα δύο μάτια του συνθέτη, στις δύο επεμβάσεις του. Ίσως πραγματοποιούσε τη δεύτερη επέμβαση επειδή το αποτέλεσμα της πρώτης δεν ήταν το αναμενόμενο ή μπορεί να χειρουργήσε το δεύτερο μάτι. Σύμφωνα με την εφημερίδα Vossische Zeitung (1750, No. 41), ο Bach μπορούσε να δει πολύ καλύτερα μετά από την πρώτη επέμβαση, γεγονός που υποδηλώνει ότι η μετακίνηση του καταρράκτη βελτίωσε την όρασή του¹⁵.

Ωστόσο, η εφημερίδα ίσως είχε επηρεαστεί από τον ίδιο τον Taylor, που είχε μια πολύ ανεπτυγμένη αίσθηση της αξίας των δημοσίων σχέσεων και συχνά διαφημιζόταν από τις τοπικές εφημερίδες ώστε να δημοσιοποιήσει την προσεχή άφιξή του και τις θαυματουργές του επεμβάσεις. Οι βιογραφίες αναφέρουν ότι ο Bach ήταν εντελώς τυφλός μετά από τις δύο επεμβάσεις, ότι ασθένησε σοβαρά και είχε έντονους πόνο στα μάτια^{1,2}. Πάντως, ο Forkel αναφέρει ότι ο συνθέτης είχε πόνο στα μάτια πριν από τις επεμβάσεις. Εφόσον ο Forkel

συνέγραψε τη βιογραφία μισό αιώνα μετά από το θάνατο του Bach και συνέλεξε τις περισσότερες πληροφορίες του με έμμεσο τρόπο, φαίνεται πιθανό ότι στο σημείο αυτό έκανε λάθος.

Η τύφλωση και οι πόνοι μετά από τις επεμβάσεις του Taylor είναι συμβατά με τις συνθήκες μετεγχειρητικές επιπλοκές που περιγράφηκαν ήδη, ιδιαίτερα αυτές που ακολουθούν τη φλεγμονή και τη δευτεροπαθή αύξηση της ενδοφθάλμιας πίεσης. Επειδή ο Bach ήταν «εντελώς τυφλός» μετά από τη δεύτερη επέμβαση, μπορεί να υποθεθεί ότι αυτό οφειλόταν στις επεμβάσεις. Αυτή είναι μια πιθανότητα, αλλά ίσως το ένα μάτι του να ήταν ήδη (σχεδόν) τυφλό πριν από τις επεμβάσεις.

Εάν αυτό είναι αληθές για το δεξί του μάτι, μπορεί να έχασε εντελώς την όρασή του μετά την επέμβαση του Taylor στο αριστερό. Επιπλέον, η έκφραση εντελώς τυφλός ίσως δε θα έβρισκε σύμφωνους τους σημερινούς οφθαλμιάτρους. Ο μεγάλος μουσουργός δεν ανένηψε ποτέ από τις επεμβάσεις.

Οι πηγές αναφέρουν μια αιφνίδια επιστροφή της όρασής του λίγες ημέρες πριν από το θάνατό του που ακολουθήθηκε από ένα εγκεφαλικό επεισόδιο. Στη συνέχεια εμφάνισε ένα hitsiges Fieber (υψηλό πυρετό) που τον οδήγησε στο θάνατο στις 28 Ιουλίου του 1750, στις 6 και 15 το πρωί. Βρισκόταν στο 66ο έτος της ζωής του. Οι δύο φημισμένοι γιατροί από το Leipzig δεν μπόρεσαν να τον βοηθήσουν¹.

Ο Bach πέθανε 4 μήνες μετά την τελευταία του επέμβαση. Μια αιφνίδια και σύντομη επιστροφή της όρασής του φαίνεται απίθανη μετά από μια παρατεταμένη περίοδο φλεγμονής και/ή αυξημένης ενδοφθάλμιας πίεσης. Ίσως να ήταν μια ψευδαίσθηση, στα πλαίσια του συνδρόμου Charles Bonnet, όπου οι ασθενείς αναφέρουν σύνθετες οπτικές ψευδαισθήσεις¹⁶. Το σύνδρομο αυτό συνδυάζεται με ελάττωση ή απώλεια της όρασης λόγω βλαβών στον αισθητικό φλοιό που εμφανίζει ανεξάρτητη δραστηριότητα με συνέπεια τις οπτικές ψευδαισθήσεις.

Το εγκεφαλικό επεισόδιο εκείνες τις ημέρες ήταν ένας μη ειδικός όρος και ίσως υποδηλώνει ότι ο Bach έχασε τις αισθήσεις του. Ο πυρετός υποδηλώνει λοίμωξη. Είναι πολύ δύσκολο να συνδέσει κανείς τις επεμβάσεις με τη νόσο που φόνευσε το συνθέτη των «Βραδεμβούργιων Κονσέρτων». Φαίνεται απίθανο να ευθύνεται μια μετεγχειρητική ενδοφθάλμιτιδα, καθώς δε θα διέτρεχε ένα χρονικό διάστημα 4 μηνών προτού να προκαλέσει θανατηφόρο σήψη. Ίσως οι επεμβάσεις να τον εξέθεσαν

σε νέες λοιμώξεις. Είναι ίσως απαραίτητο να υπογραμμίσουμε ότι η παλαιά έκφραση hitsiges Fieber μεταφράστηκε σαν «πυρετός σαν σπασμός της ψυχής» ή «πυρετός σαν σπασμός των αιμοφόρων αγγείων συνοδευόμενος από ταχυκαρδία»¹⁷.

Ο Bach τάφηκε ανώνυμα, όπως και ο Mozart, 3 ημέρες μετά από το θάνατό του, σ' ένα κοιμητήριο χωρίς κανένα ενδεικτικό λίθο, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, στο Leipzig.

Όταν η εκκλησία ανακαινίσθηκε στα 1894, τα υποτιθέμενα οστά του συνθέτη τάφηκαν μέσα στην εκκλησία. Μετά τον ανηλεή βομβαρδισμό της εκκλησίας κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, τα υποτιθέμενα οστά μετακινήθηκαν στην εκκλησία του Αγίου Θωμά, όπου βρίσκονται και σήμερα.

Μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις σχετικά με τη μοίρα του μεγάλου συνθέτη. Το μόνο αναμφισβήτητο γεγονός είναι το σώμα της μουσικής που μας άφησε. Ακούγεται τόσο φρέσκο και σήμερα όσο και τη μέρα που το αποτύπωσε στο χαρτί.

Όποια κι αν ήταν η οφθαλμική πάθηση που ταλαιπώρησε τον Bach κατά τη διάρκεια της ζωής του, δεν τον εμπόδισε από το να δημιουργήσει θεία μουσική.

Βιβλιογραφία

1. Bach CPE, Agricola F. Nekrolog auf Johann Sebastian Bach. Vol 4, pt 1. Leipzig, Germany: LC Mizler Musikalische Bibliothek; 1754.
2. Forkel JN. Ueber Johann Sebastian Bachs Leben, Kunst und Kunstwerke: Nach der Originalausgabe von 1802 neu herausgegeben. Augsburg, Germany: Bärenreiter-Verlag; 1925.
3. Besseler H. Fünf echte Bildnisse Johann Sebastian Bachs. Kassel, Germany: Bärenreiter-Verlag; 1956.
4. Towe TN. The face of Bach. Available at: <http://www.npj.com/thefaceofbach>. Accessed July 2004.
5. Peipert JF, Roberts CS. Wilhelm His, Sr.'s finding of Johann Sebastian Bach. Am J Cardiol. 1986; 57:1002.
6. Koerner H. Zum sogenannten "Bach-Brille." Bach Jahrbuch. 1980; 66:83-86.
7. Ober WB. Bach, Handel, and "Chevalier" John Taylor, M.D. N Y State J Med. 1969; 69:1797-1807.
8. Hepsen IF, Evereklioglu C, Bayramlar H. The effect of reading and near-work on the development of myopia in emmetropic boys: a prospective, controlled, three-year follow-up study. Vision Res. 2001; 41:2511-2520.
9. Albert DM, Edwards DD. The History of Ophthalmology. Cambridge, England: Blackwell Science; 1996.
10. Hirschberg J. Handbuch der Augenheilkunde: Graefes-Saemisch: Geschichte der Augenheilkunde. Vol XIV. Leipzig, Germany: Verlag von Wilhelm Engelmann; 1911.
11. Ludewig R. Johann Sebastian Bach im Spiegel der Medizin. Grimma, Germany: Edition Waechterpappel; 2000.
12. Henning A. Die Okulisten Joseph Hillmer und John Taylor in Leipzig. Aktuelle Augenheilkd. 1992; 17:204-214.
13. Eschenbach DCE. Gegründeter Bericht von den Erfolgen der Operationen des englischen Okulisten Ritter Taylors in verschiedenen Städten Teutlands, besonders in Rostock. Rostock, Germany: Koppe; 1752.
14. Zeraschi H. Bach und der Okulist Taylor. Bach Jahrbuch. 1956; 43:52-64.
15. Lenth B. Bach and the English oculist. Music Lett. 1938; 19:182-198.
16. Menon GJ, Rahman I, Menon SJ, Dutton GN. Complex visual hallucinations in the visually impaired: the Charles Bonnet syndrome. Surv Ophthalmol. 2003; 48:58-72.
17. Kranemann D. Johann Sebastian Bachs Krankheit und Todesursache—Versuch einer Deutung. BachJahrbuch. 1990; 76:53-64.